

DÓCZI LAJOS DRÁMÁI.

(Első közlemény.)

«Egyszer majd egy irodalmi vegyész analizálni fog, szét fog szedni egy nagy irodalmi nevet, s ki fogja mutatni: mennyi gúnykacajból, mennyi bántalomból, mennyi rágalomból s mennyi piszokból áll — a dicsőség.» Auguste Vacquerie e szellemes ítéletét találóan sóhajthatná el báró Dóczi Lajos önmagáról, ha poetikus szelleme átpillantana sikerekben gazdag, de fájt bántalmakkal kövezett földi pályáján.

Különösnek tűnhetnék fel az első pillanatban ez a megállapítás, hiszen Dóczi korától mesébe illő elismerést kapott: a kis, németkeresztúri zsidógyermek az előkelő minisztériumi rangsoron végigfutva, jól csengő irodalmi névvel, tekintéllyel, bárói méltósággal távozott küzdelmei színteréről. Honnan van, hogy mégis búsongó melancholia borongott lelkében egész életén át, és az annyiszor előszökkenve tollából, vidáman pattogó sorainak zeneiségét a moll érzelmes légységébe tompította? Talán azért, mert nem becsülte kellően kora — ezt is kérdezte már a kilencvenes évek egyik írója.¹ Újabb kérdés: vajon azért nem, mert a megértő kritikusok hiányoztak e korból? De azóta sem jelent meg róla kimerítő tanulmány.²

Kutassuk az író lelkét, korához és korunkhoz való viszonyát s — úgy érzem — a problematikus mozzanatok lépésről-lépésre haladva világos megoldást találnak.

I.

A szabadságharc alatt elszegényedett Dux Mór Lajos fiát a soproni liceumba adta 1856-ban. A nehezen szerzett tandíjmentességet csakhamar kiérdemelte nagy szorgalmával és már ekkor előtünedező tehetségével. «Egyszer — a kis diák akkor még az alsó osztályokat látogatta — olyas valami történt, mi tanárainak nem kis meglepetést szerzett. Magyar irodalmi

¹ V. ö.: Palágyi Lajos: *Dóczi Csókja*. Magyar Szó. 1901. 108. l.

² Dolgozatom készítése közben jelent meg: György József: *Dóczi Lajos és Fürst Ilona: Dóczi Lajos mint német író* c. doktori értekezése.

thémát kellett ugyanis az osztálynak kidolgoznia. A kis Dux is beadta munkáját, de tanára kijelentette: „Fiam! Ezt nem te készítetted!... Itt egy másik téma, dolgozd ki, de itt, én elöttem.” Mikor a kis diák vagy két lapot teleírt és kíváncsi tanára azt átpillantotta, az ámulat egy nemével szólt: „Ha így haladsz, fiam, belőled még — Falk Miksa lesz.”¹ Szellemi fejlettségének ez a bizonyossága szilárd alapul szolgál arra is, hogy lelkületét és főképen kritikáját is mélyebbnek véljük, mint a korához illő átlagét. Önként járul ehhez a zsidókat jellemző, sokszor pátoszba átvágó szentimentalizmus, mely különösen a kis Dux életében oly sok tűszúrást szenvedett.

Társai gúnyolták a kis zsidó fiút, akiben már színes álmok formájában kezdett kialakulni a nemesebb célkitűzés: „... mikor Keresztúrra visszatérve anyám nyomorát láttam, amint kilenc testvéremmel küzködött, mint az elérhető legmagasabb dolgot azt képzelém, hogy elvégzem a boroszlói zsidó főiskolát, lángoló ékes szólással egy új, reformált zsidóságot fogok prédikálni és óriási jövedelem felével egész családomat gazdaggá és boldoggá teszem. De hát bevallhattam-e a soproni honoratiorok és babtenyésztők fiainak, valamint a protestáns gentry és nagyparasztok csemetéinek, akik jövő terveimről kikérdeztek, hogy rabbinus akarok lenni? Némi habozás után tehát azt mondtam, hogy ügyvéd akarok lenni. „Prókátor! kiáltották a fiúk nevetve; mintha zsidó prókátor lehetne!” — Ez fájtnakem.»²

Majd egy újabb megalázás. »A harmadik osztályban egy fiú, aki mellé ültettek, sirni kezdett. A tanár kérdésére, hogy mi baja, azt mondta, hogy szégyeli magát zsidó mellett ülni. És ez nem parasztgyerek volt, hanem a liceum hitoktatójának, a derék és irántam mindig jóindulatú Petriknek fia.»³ Kétségtelesen nyomot hagytak e zaklatások a gyermek lelkében és dacos elszántsággal leplezte mellőzésének tudatát. S a gyermekkor lényegtelennek tűnő keservei a férfiúvá serdült Dóczi életéből sem hiányoztak. Egy jelentéktelen, de jellemző esetet említ Feleki.⁴ Egy alkalommal Andrássy Gyula gróf az utcán találkozott Dóczival, aki egy idősebb férfival társalgott. A gróf magával hívta pár lépésre Dóczit, majd elköszönt tőle a szavakkal: «Semmi mondani valóm sincs, s csak azért hívtam félre, hogy annak az öreg úrnak, kiről tudtam, hogy az ön atyja, örömet szerezzek». A kitüntetésnek módjában nem találjuk meg az igazi megtiszteltetést és megbecsülést — egyszerű kézfogással határozottabban nyilváníthatta volna a gróf.

¹ Dr. Feleki Sándor: Egyenlőség. 1890. 42. sz.

² Dóczi feljegyzéseiből közli Peisner Ignác: Mult és Jövő 1920. 1. sz.

³ U. o.

⁴ Id. h.

E mozzanatok — úgy hiszem — az érzékeny lelkületű Dóczyt mindenkor emlékeztették arra, hogy az az előkelő társadalmi réteg, melybe tehetsége és ismeretsége juttatta, mindig kegynek is minősíti az iránta nyilvánított barátságát.

Az ilyen pusztán lelki indítékok mindenkor hatalmukban tartották a szép lelkű Dóczyi tollát és talán valami szerelmi csalódás is járulhatott e lelki állapothoz, mely ki is buggyan a már harmincas évekhez közeledő költőből:

Vesztes voltam szerelemben,
De a játék hű maradt;
Barna leány elhagy engem,
Szőke asszony hívogat.

S tanítsatok még sebzetten —
Sorsom békült Isteni —!
Ha az egynek nem tetszettem,
Millióknak tetszeni.

S lelkem még, ha rég kimúltam,
Fölközik a hant alúl:
Küzdtem, győztem, boldogultam,
De nem éltem boldogul!

Dicsőség (1872).

Ezt a reménytelen szerelmet — György írja dolgozatában¹ — az író Rákosi Szidi iránt táplálta. Megerősíti ezt írónknak egyik, Rákosi Jenőhöz szóló levele is: «... No, de hisz mi nem válunk meg egymástól: szerelmeink robbantottak szét, házasságunk fog még összehozni.»²

A lelki borulatnak egészen Petőfi-szerű kihangzása az a levele, melyben Klarwilléknak megírja szülőföldjén kelt érzéseit, midőn két évtized múltán visszatért oda.

«... Ich lebe hier nicht nur nochmals meine Kindheit, ich fühle auch, dass ich vor zwei Jahrzehnten hier mein jetziges Leben ahnungsvoll vorausgelebt habe. Hier habe ich mich gedacht und gesehen als kühnen und fruchtbaren Dichter, als feurigen und geliebten Jüngling, als berühmten und mächtigen Mann und mit kindischer Freigebigkeit habe ich masslos alle Kränze und Blumen in mein Haar gewunden, welche Ruhm und Glück mir in Zukunft bescheren konnten. Wie wunderbar, dass von meinen Träumen so viel sich erfüllt hat und wie schrecklich und fremdartig, dass ich darüber weinen möchte, anstatt mich darüber zu freuen... Denn zwischen Wunsch und Erfüllung liegt ein Leben und dieses Leben ist voll Schmerzen, Täuschungen, Selbstbetrug, Fehlritten und der am Ufer der Verheissung landet, ist ganz ein anderer Mensch, als der die Fahrt mit vollen Segeln begonnen hat... Meine Schulzeit fällt mir ein, die ohne Belehrung verstrich, meine Jugend, die um Liebe betrogen war, mein ausgebranntes Herz, das ich jetzt zu nichts anderem, als zur feuerfesten Verwahrung einer Mitgift verwenden kann, und ich möchte weinen um ein verlorenes Leben...»³

Az alig harminc éves Dóczyi megható sorai elárulják, hogy lelkében élénken zsonganak a mult kisebb-nagyobb bánatalmai

¹ György József: *Dóczy Lajos*. 7. l.

² *Dóczy Lajos levele legjobb barátjához*. Ujság. 1930. 272. sz.

³ *Ludwig Dóczy's Briefe an seine Freunde*. Pester Lloyd. 1928. 292. sz.

— írói gyakorlatában is mindenkor megérik e multon me-rengés.

De mást is elárulnak e mély sorok. Érezzük az apró gyer-mek vergődéseit, érezzük az ifjú kesergéseit, de látjuk egyben a nehézségeken réstűtő elszánt dacosságot. Öntudatos célkitű-zést érlelnek meg ironkban a körülmények. Küzdőteret kéml-magának, ahol értékesítheti képzettségét, kivált nagyot akarását. S a szerencse nem mostoha hozzá. Bevezeti a kiegyezés ifjú gárdájába, ahol rohamosan emelkedik egy kis csapat: a Kávé-forrás ifjú társasága. Telve idealizmussal, szellemmel, képzett-séggel, felfegyverkezve a politikai körülmények sokoldalú ismerésével, építeni kezdik az új Magyarországot. Itt erő-södik igaz barátsággá a Rákosival Sopronban kötött ismeretség.

Dóczi Sopronból Bécsbe került. Ugyanis még soproni diák-sága idején megismerkedett Pollák Izidorral, a Fremdenblatt egyik munkatársával, aki Bécsből Sopronba jött, hogy az érettségi vizsgálatot letegye. Dóczi készítette elő. Pollák elmélyült barátsága vezette Dóczit a bécsi Presséhez; innen a legkiválóbb munkatársakkal együtt kiváltak és 1864-ben meg-alapították a Neue Freie Presse.¹ A később Josef von Klarwillé nemesedett Pollák Izidor indította el a sikerek útján Dóczit. A Neue Freie Presse 1865-ben Pestre küldi, hogy tudósításokat írjon a kiegyezéshez közeledő politikai mozzanatokról. A liberális ifjú a legmegfelelőbb környezetbe kerül. Nálunk már virágzó korát éli a felvilágosodás, sőt épen a harmadik fokon érvényesíti hatóerejét. Miután a zsidóság biztos any»gi alapokra helyezkedett, részt kért magának szellemi életünk és fejlődésünk átformálásában is. Annál könnyebben tehetete, mentől jobban támogatta és propagálta a Deák-párt elveit. Deák-párti volt az egész nemzet. A katolikus papság, az Akadémia és Kisfaludy-Társaság, a tisztviselői kar, s a vagyonos zsidóság kezét fog velük a nagy cél szolgálatában. «Egyszóval Deák-párti volt mindenki, kinek újabb zavarok esetén félteni és veszteni valója volt, s aki magasabb műveltségénél fogva Deák koncepcióját megértve, békés fejlődést óhajtott»² Így könnyen kitermelődik az 'új magyarság' vezérkara. Nagy segítője ennek Andrássy Gyula gróf, ki erősen vonzódott az írói körök-höz. «Nem az alkotó lángszellem, mely remekműveket teremt, hanem a szellemhez önkéntelenül ragaszkodó rokonérzet zsenia-litása volt egyik főjellemvonása. Szóval szív és költői termé-szet, szellemesség és elmeél volt tulajdona és eleme.»³ Ez magya-rázza részben rokonérzését a zsidókban épen nem szükölködő

¹ V. ö. Fürst Ilona: *Dóczi Lajos mint német író*, 13—14. l.

² V. ö. Szekfü: *Három nemzedék*. 327. l.

³ *Andrássy és az irodalom*. Magyar Szemle 1890. 8. sz.

ifjú írói generációhoz. Sajtófőnöke, Ludassy (Gans) Mór, bőkezűen vizionozta a szolgálatokat, s a Kávéforrás első nemzedéke csakhamar elfoglalta a sajtó irányítását.

Másfelől meg a Borsszem Jankó megindítása biztosítja a Kávéforrás hatalomra jutását. Ágaiék a nevetetés veszedelmes fegyverével, az ömirónia később gyümölcsöző mesterfogásaival becsempészlik magukat a magyarság kegyeibe s akarva, nem akarva megrendítik társadalmi szervezetünket. A féktelen újítás ellensége, a táblabíró-típus végképen elbukik a Borsszem Jankó csapásai alatt. S általában kivégez mindenkit e lap, ki testestől-lelkestől nem vallja a Kávéforrás hitét.

Nehézség nélkül hasonul e vérkeringéshez Dóczi. Ő lett a lap lantosa. Szellemes sziporkáit nagy készséggel adta körének. Meg is jegyzi róla Ágai: «Tán azóta, hogy nemesebb s édesre kiértett gyümölcsöket nyújtott nekünk Dóczi — tán azóta sem hevült ki úgy a versírásban, mint amikor első travesztiáját (Ézrivel terem a fán a meggy) a mi jó Madarász Józsefünkre ráolvasta. Félrevonult, majd megint fölállt, körüljárt, közben egy-egy bádog asztalra jegyezte föl rímeit . . . »¹

A materializmusba áthajló liberalizmus minden ellensége célpontja lesz az élclapnak. Bukovai Absentius a magyar ifjú felületes léhaságát kürtöli, Pater Povedalik a katolikus papság karikaturája, «Mokány Berei, Tarjagossy Illés a magyar gentryt brutálisnak, haszonlesőnek és butának tüntetik fel.»² Használ a Borsszem Jankó célzatosságának a kiegyezés után hazatérő emigráció. «Mazzini, Garibaldi, Cavour környezetében a pápaság halálos ellenségeitől határozottan vallásellenes érzületet vett át és szinte egészében a szabadkőművességhez tartozott.»³ A szabadkőműves irányzat sikerét szolgálja a katolicizmus ellen mindinkább erősödő ellenszenv, s az jó szemmel nézte a magasabb hivatalokba került szabadkőművesek élénk forgolódását. S ebben a mozgalmas életben — vagy helyesebben élelmes mozgolódásban — előljár a híres Kávéforrás. Ábrányi Kornél, Almási-Balogh Tihamér, Asbóth János, Ágai Adolf, Berczik Árpád, Dóczi Lajos, Kaas Ivor, Hevesi Lajos, Kecskeméthy Aurél, Márkus István, Tóth Kálmán e gárda nevezetesei, s mintegy díszes koszorút vonnak Rákosi Jenő és Dóczi Lajos körül, kik szenvedélyesen ölelkeznek össze a jobb jövőért, egy nagy ábrándért. Önálló, hatalmas, fajmagyar nemzetet álmodtak a szabadságharcban leverett helyébe. «Az ábránd nem más, mint a magyarság eszméje, ez ország megmagyarosítása volt,» írja Rákosi — a Kávéforrás célját megköltve — *A legnagyobb boldon* című regényében.

¹ Borsszem Jankó. 1887. 1000. szám.

² Magyar Szemle. 1892. 38—39.

³ Szekfű id. m.: 366. l.

Az imperializmus divatos eszmeirányzata lelkesítette fel az ifjú gárdát. Úgy érezték, hogy húsz-harmincmillió nemzet idegen szövetség, külső segítség nélkül is megvédheti hatalmi helyzetét. Elbizakodottan lázítottak hát minden idegen, kiváltképen a német ellen. S míg az egész nemzetet megmámorosították a sajtó segítségével, egyben utat is nyitottak a zsidóság érvényesülésének: hiszen szép csengésű magyar névvel egyszeriben 'fajmagyarrá' alakulhat és növeli a magyar nemzetet. Vagyoni boldogulását pedig még inkább biztosítja a magyar kapitalizmus, melynek megkülönböztető jegye egyéb kapitalizmusoktól épen a zsidóság túlsúlya.¹

Rákosinak mélyen beidegzett elve volt a társaság célja. Bizonyosága ennek a jóval később (1881) megalapított *Budapesti Hírlap* nagy névmagyarosító mozgalma. A lelkekben más-más céllal bár, de egyaránt megvolt a jelen átformálásának vágya. Örömmel fogott hát kezét az ifjú magyar nemzedék és az ügyes, szellemes, szép magyar nevű «új magyarság». A liberalizmus köpönyege gondosan betakart magyart, nem magyart színes nemzeti illúzióival.

A szándék ideális volt, csak az kifogásolható náluk, hogy az érzelem az értelem fölé kerekedett, s a szív hangjain elcsábulva elfeledték meghallgatni az ész tiltakozásait. Meggondolás helyett a kedély hullámai hömpölygették előbbre és előbbre a Kávéforrás ifjú nagyságait.

Összetalálkozott hát a két nagy álmodozó: Rákosi meg Dóczy. Az egymás becsülése már régebről, Sopronból származtatható. Együtt érettségiztek az evangélikus liceumban, írja Rákosi. «Dóczy igen éleseszű, könnyen barátkozó és az írói halhatatlansággal kacérkodó fiú volt, ami mind igen alkalmas volt arra, hogy kettőnket mind közelebb hozzon egymáshoz... Én a fiú társaságát sűrűn kerestem s ott fejlődött ki az az erős kapocs közöttünk, amelynél erősebb és tartósabb és kölcsönös hatás dolgában gyümölcsözőbb engemet más férfiúhoz az életemen át nem csatolt».²

Bécsből ide küldetve, mintha elégtételt akart volna osztani a sors a múltban megsebzett Dóczyinak. A már számottevő Rákosi bevezeti körébe, hol mindent megtalál, amit csak kívánhat érzékenykedő, nagyravágyó lelke. «A mindnyájunk becézett 'Dóczyli'-ja volt ő, akit gyöngédséggel dajkált az ő 'szülő apja', Rákosi Jenő, féltve őt a léghuzamtól, az ütődéstől. S nem csupán gyáva testét vigyázta, de annak a fagyos hüvelybe szorult forró erőnek is ő adott irányt, vagy legalább módot és alkalmat a nyilatkozásra. Gyámolta, bámulta, fedte, szerette, izgatta, igazgatta, egész magáénak vallotta s alig

¹ V. ö. Székfü id. mű, 348—349. és 431. l.

² Rákosi: *Emlékezések*. I. 129. l.

engedett nekünk belőle egy porcikát», írja róla Agai.¹ Irónikusan jegyzi meg e barátságról Ábrányi Kornél, hogy a Kávéforrásban Rákosi képviselte az osztóigazságot. «Őt bámulták valamennyien s ő csak az egy Dóczit bámulta... ennek következtében úgy történt a megkülönböztetés, hogy a kecske is jóllakjék és a káposzta is megmaradjon: Dóczy az elmésebb, de Rákosi az okosabb. Ez okból a társalgás nem is folyt köztük máskép, mint Hamlet és a sírásók közt...»²

«Tudom, hogy fejlődésére igen nagy hatással volt barátságunk és magamról elmondhatom, — írja Rákosi — hogy soha senki az életben viszont én rám nagyobb hatással nem volt, mint ő».³ Kétségtelenül elhatározó volt e barátság Dóczy egész pályáján. Miután a lelki harmónia és politikai közös meggyőződés sorompóba állította őket, ezt a baráti kapcsolatot átvitték szépirodalmi gyakorlatukba is. Rákosi már *Ezopus*ával ismert drámaíró, mi sem természetesebb, mint hogy Dóczy is drámát ír üres óráiban. Elősegíti e ráhatást az együttlakás, mely az állandó, közvetlen érintkezéssel önkéntelenül is utánzásra buzdítja Dóczit. Így indul el Dóczy drámaírói pályája.

*

Az 1867/68. évi Karácsonyi-féle drámai pályázaton a «Nézd a magas tölgy... benne termő férgék erős gyökerét megörlik» jelígejű levélke Dux Lajos nevét őrzi. A pályázó dráma pedig: *Az utolsó próféta vagy Jeruzsálem pusztulása*. Nem viszi el ugyan a pálmát, de első szárnypróbálgatásnak meg kell becsülni — a nagy Gyulai ezt a bírálatot írta róla:

«*Az utolsó próféta* csodálatos mű, minőt ritkán olvashatni. A szerző tehetséges ember, tudna erőteljes jeleneteket festeni, de úgy indítja meg cselekvényét és személyeit, hogy az ember egész végig nem tud tisztába jönni vele, hogy tulajdonképp mit akar. Senki a bírálók közül nem tudta igazában megérteni, hogy fő személyeit minő indokok és szenvedélyek vezetik. Egészben véve ily zavart, némely részletben a tehetség annyi szikrájától csillogó művet talán még soha senki sem írt».⁴

Ha már az Akadémia nem jutalmazta a drámát, a Kávéforrás tudott rajta segíteni másutt. Rákosit és Dóczit nagy barátság fűzte Molnár Györgyhöz, ki szintén neves tagja volt a társaságnak. Sőt már előbb hálára is kötelezték Dóczyt. Egy alkalommal Molnárnak „nagyszerű kiállításos látványossága” volt, csak két hiba volt benne: a szerelem és a komikum.

¹ Borsszem Jankó. 1887. 1000. sz.

² Ország-Világ 1883. 308—310. l.

³ *Emlékezések* III. 76. l.

⁴ Akad. Ért. 1868. 144 l.

hiánya. Segítettek rajta. Dóczi Lajos vállalta a szerelmet, Rákosi egy pár komikus jelenettel szötte át.¹

Molnár György készségesen bemutatta 1869 tavaszán a budai Népszínházban az Akadémiánál sikertelenül pályázó darabot. Volt is némi sikere, de csakhamar elfelejtették — a mai nemzedék már címéről sem ismeri² s a szerző sem érdekesítette arra, hogy kinyomassa.³

Az ötfelvonásos tragédia: Meir rabbi családi katasztró-fája összefűzve Jeruzsálem megrendítő pusztulásával. A nagy történeti tabló és a rabbi családjának pusztulása úgy vegyülnek a drámában, hogy inkább egymás mellett fejlődik ki két katasztrófa, a helyett, hogy a két szálon futó cselekvényt együtt motiválnák. Az összefont elemek aránytalansága, egy nemzet elbukása és egy család egyéni tragédiája, a Duxét meghaladó tudást kívánna. De nemcsak a túlméretezés vall kezdőre, hanem az elhibázott elgondolás is.

Az ifjú Dux Josephus Flaviusnak a *Zsidó háborúról és ... Jeruzsálemnek bevételéről* szóló munkáját⁴ vette forrásul. Flavius érdekesen megírt történelmét dramatizálja és főhőst keres hozzá, hogy valakivel bonyolítottathassa a cselekvényt. Meir rabbiban találja meg, aki mint főpap valóban tűzhalált szenvedett a város égésekor. «... ketten az előkelőbbek közül ... beleugrottak a tűzbe, és a templommal együtt odaégték. Ezek Belgasnak a fia Mejer és Dalaeusnak a fia, József voltak.⁵ Pusztulásuknak oka egy álpróféta jövendölése volt, aki az ellenségtől felbérelve félrevezette a hiszékeny zsidókat. E két motívumból összekölti Meir rabbiját Dux.

A cselekvényt Ben Simson, a tanács tagja, indítja meg. Színleg barátja a rabbinak, valójában ádáz ellenfele. Gyűlölete régi keletű: Meir rabbival egyidőben ő is megkérte Eleázár dúsgazdag leányát. Simsont elutasították, ezóta állandóan hevíti a hosszú. Judithot, a rabbi nejét magához csábítja s elveszi jegygyűrűjét is. Valójában azonban a rabbi hugát, Rachelt szereti s meg is kéri. Judith a hazatérő rabbinak be akarja vallani a történeteket, de az félreértve szabódását, szavába vág:

Neked nehéz kimondani, mit én pár szóval jobban mondhatok: könyörgött, hogy kérd nevében tőlem Rachelt nőül! Ámulsz ugy-e tudatlanom? Mindent tudok. Ő főnkelt lelkű ifjú, s téged bízott meg. Tudod,

¹ V. ö. Rákosi: *Emlekezések* I. 174. l.

² Szász Károly írja: *Budapesti Hírlap*, 1919, 106. sz.

³ Nyomtatásban azóta sem jelent meg — kéziratát a Nemzeti Múzeum őrzi. *Quart. Hung.* 1895. jelzéssel.

⁴ A magyar fordítás — ezt használta Dóczi — teljes címe: *Flavius Josephus ó-kori héber történetírónak, a galilaeai zsidó hadak főparancsnokának, a zsidó háborúról és Jeruzsálemnek Titus Caesar által ostrommal történt bevételéről* írt hét könyve.

⁵ Istóczy Győző fordításában. 430. l.

pénzivel tartozom s ne hogy kérelme hamis színt öltjön, általad beszélt. Derék fiú s Rachel méltó reá! Ég áldja őket.

Judith: (magában) Ég verje őket! (I. fv.)

Ez magában elegendő anyag volna tragédiához. A féltékeny Judith maga siet a bukás felé s magával rántaná egész környezetét. Psychikailag elfogadható a helyzet: Simson gyűlöli adóssát, Meirt, s vesztére tör megaláztatása miatt. Elcsábítja a rabbi feleségét, ki szenvedélyesen támad Simson igazi szerelmésére, Rachelre s feldúlja családi boldogságukat. Így ő lenne a cselekvény hőse.

Koholt hírekkel, a Judithtól elcsalt gyűrűvel, majd az adósság követelésével Simson szolgájává teszi a kétségbeesett rabbit. S itt jő a nagy jelenet. A büszke rabbi erkölcsileg is elbukik, midőn Judithot megpillantja Simson házában.

Az egész cselekvénynek a legnagyobb értéke ez az ág. Kár, hogy az író nem elégedett meg e bonyodalommal, hanem még egyéb szálakat is belefon e sikert ígérő vázlatba. Mindenképen össze akarja kapcsolni a rabbi egyéni bukását az egész nemzet pusztulásával, s ez nem válik a darabnak javára.

A tanács előbbi fejét, Bar Kamzát, ünnepélyre hívja meg ellensége, Chanonjah, a tanács akkori feje. De a megjelenő Kamzát véresre ütlegelve kivetteti házából. Ezért az bosszút esküszik. Kamzát megszánja a rabbi s a tanács előtt vádolja a bűnösöket. Simson Chanonjah cinkosa s ekkor felhasználja a rabbi vagyonának pusztulásáról koholt hírt, a gyűrűt s az adósságot. Ezzel akarja menteni a bűnösöket.

A darab eddig határozottan a *Velencei kalmár* hatását árulja el. Sőt itt-ott gondolatismétlésekre is bukkan az olvasó.

Rabbi: ... Óh hát nincs hazug Jeruzsálemben, csak az én szemem? Nincs eszelős, csak én? Nincsen gyalázat, csak a Meir fején? (II. fv.)

Shylock: ... Nincsen a földön szerencsétlenség, csak a mi az én vállamra hull; nincs sóhaj, csak a mi az én számon fakad, nincs könny, csak amit nekem kell ontanom. (III. 1.)

Hasonló visszaemlékezés a gyűrűjelenet is.

Judith: ... Az égre! ez mátkagyűrűm, Meir adta s mondá, hogy holtomig viseljem tölle. (I. fv.)

Bassanio: De jó uram, nőm adta ezt a gyűrűt. S ujjamra húzva nagy esküt kívánt, hogy másnak nem adom, pénzért vagy ingyen, sem el nem veszítem. (IV. 1.)

Az író a féltékenységből és bosszúból táplálkozó cselekvény-ágot ezzel nyitva hagyja s a katasztrófa előtt átcsap bibliai drámaköltésbe. Bar Kamza átkozódása mintegy előrevetett árnyéka a következő négy felvonás eseményeinek.

A történeti mozzanatokhoz már az eddigiekben is felhasználta Josephus Flaviust, Bar Kamza cselvetéseit még épen forrásából meríti. Kamza lázadásáról visz hírt Titusnak

s bizonyítékul áldozati állatot küldet vele a zsidó papokhoz, de azok visszautasítják, mert megsebesített állatot vitt áldozatra. Ezt megtaláljuk Flaviusnál is:

«Jeruzsálemben egy bizonyos Eleazár . . . rávette az áldozatokat bemutató papokat arra, hogy senkinek, aki nem a zsidó nemzetből való, el ne fogadják az adományait és beküldött áldozati tárgyait. S ezzel lett a római háborúnak a magva elvetve, és az anyaga megadva, mert ezzel visszautasították a császár áldozatadományait, melyek a római népért bemutatnati szokták . . .»¹

Ez a motívum kapcsolja bele Meir tragédiáját a nagy történeti drámába. Az eddig történtek érlelik meg Meirben és Bar Kamzában az elkeseredett dacot. S ezzel szervezi meg Dux az élesen szembeforduló zsidó pártokat.

A tanács a várost át akarja adni az ellenségnek s ezért cselhez folyamodik. Zacharjah eltemetteti magát, de a városból kivitt koporsójából visszatér és az álmélkodókat rá akarja venni a város átadására.

Ez sem a szerző romantikus fogása, hanem a hagyomány szolgálatára kezebe.

«Simon Jeruzsálem ostroma alatt . . . valami rejtettebb helyen levő csatornába ereszkedett le; . . . azzal a számítással, hogy a rómaiakat majd megdöbbenve rászédheti, csatos fehér zubbonyt öltött magára, fölibe pedig egy bíbor köpönyeget vetett, s így költözködve, azon a helyen, ahol a templom azelőtt állott, a föld alól előbújt. Eleinte persze nagyot néztek azok, akik meglátták.»²

Zacharjah életével fizeti meg csaltságát: Meir leszúrja. S ekkor valóságos vérfürdőt rendeznek az ellenségeskedők, úgyhogy életben csak Meir marad. Bár eddig állhatatosan ellenezte Kamza ármánykodását, s megjövendőlte Jeruzsálem pusztulását, most már ő vállalja az ostromot. S e fordulattal elejti kezéből Dux a jól vezetett dráma szálait. Odaállítja egy önmagától már-már elbukó mozgalom élére fizikailag, erkölcsileg elsanyargatott emberét, és Josephus Flavius rémes, mesteri képeit az éhínségről, a saját gyermekét megevő Máriáról, stb. előttünk elvonultatva, megadja neki a római imperátor kegyelemdífését. Előbb azonban meg kell érnie, hogy Judith gyermekét, Judithot és Rachelt megöljék. Csak azután szabadulhat meg e rettenetes földi ítélettől.

Hol itt az igazság, kérdezhetnők. Ki követ el e drámában oly botlást, amely könyörtelenül elbuktassa a hőst. Először Ben Simson intrikál, összeküszálja a rabbi életét s megtépázottan elbocsátja. A családi dráma kibonyolítás nélkül nyomja a cselekvők és olvasók lelkét. De íme Bar Kamza átjártssza.

¹ Istóczy: 170. (II. k. XVII. f.)

² Istóczy: 445. (VII. k. XX. f.)

az egészet bibliai históriává s addig egyengeti az eseményeket, míg a vele mindig jöttvő rabbit ő is az örvénybe rántja. Meirben még nem halt ki a becsület, még ideálok élnek lelkében. Némi megnyugvás a sok zűrzavar után. De csak pillanatokra! Mert most meg Dux Lajos maga vezetgeti elgyötört rabbiját s talán már ő is szabadon engedné, de a Jeruzsálem nyomorának hosszas, borzalmas dramatizálása közben megérkeznek a rómaiak, s miután minden gazember elpusztult, és a rabbinak minden kedvese elvérzett, az ártatlan embert agyonszúrják a rómaiak.

A bűn itt Dux Lajost terheli. Ugyanis a nagy hatás kedvéért szinte az egész Josephus Flaviust színre akarta hozni s a nagy tömegek, az események vad árja őt magát is elsodorta.

Kétségtelenül, valóban igaza van Gyulai bírálatának. Azt azonban nem tagadhatjuk, hogy hatást ne tenne ránk az *Utolsó próféta*.

Különösen sok szépséget lel az olvasó Simson—Rachel párbeszédeiben. Itt Dux maga beszél szerelmével. E szerepet Rákosi Szidi játszotta¹ s «játékával a közönség osztatlan tetszését vívta ki.»

E darab már jelzi a jövendő drámaíró erősségét. A szellemes fordulatoság, az érdeklődés állandó fokozása, a 'nagy jelenet' ügyes előkészítése, stiláris könnyedség s a dikciót megaranyozó enyhe érzelmesség már mind benne él e kísérletben.

Az *Utolsó próféta* mintegy fotográfiája a pozíciót nyert, szenvedélyes Dux Lajosnak. Fotográfiája a kirobbanó nagyotakarásnak, mely féktelenül buzog, mint a Kávéforrás «cím-tábláján szinte vulkánikus erővel előtörő kapuciner-zuhatag.»²

S ezzel be is zárul az ifjú Dux Lajos politikai s irodalmi működése. A huszonöt éves ifjú örökre elhallgat, hogy átadja helyét a határozottabb irányt vevő férfiúnak, az egyszerre híres drámaíró Dóczi Lajosnak.

II.

A Kávéforrás irodalmi programja a szakítás a jelennel, a visszatérés a szabadságharc előtt meghonosodott romantikához. Ez a visszapártolás jelenti az újromantikus irány kifejlődését és gyors hódítását. A közönség a nagy megpróbáltatások után örömmel veti magát az életet feledtető álmok országába. Az újromanticizmus zsongító balzsam a felzaklatott idegekre, s bár hazug ámitását érzi a néző, örömmel köszönti az emberiség örök barátját, a mesét a színpadon. A reakciót azonban az európai helyzet is támogatja. A német és francia romantika

¹ V. ö. Szász Károly: Bp. Hírlap 1919. 106. sz.

² Balla Vilmos: *A Kávéforrás*. 51. l.

már közvetlen szomszédságunkban, Bécsben is teljes virágzásban pompázik, innen már csak egy lépés az út hozzánk, csak kaput kell nyitni a jövevény előtt.

A fogadtatást a Kávéforrás készíti elő. Rákosi és nyomában Dóczi karolják fel a legjobb időben. Ugyanis «az Arany—Gyulai-kört leszámítva, mindennemű irodalmi hagyomány teljes kimerülését látjuk. Íróink és költőink többnyire harmad- és negyedrangú tehetségek, belső hivatás nélkül, megszokásból, pénzkéretért, amatőrkedve írnak, idegen minták után. A külföldi divatokat felkapják, össze-vissza forgatják, s unottan elejtik, mikor más valami újdonság kerül szemük elé»,¹ jegyzi meg korunk nagy történésze. Az egész irányt a kor talajtvesztett értelmiségi színvonalához méri és a Rákosi—Dóczi drámaírást ephemer életű importcikknél többre nem becsüli. Ítéletének megalkotásában — úgy érzem — nemcsak a korabeli kritika, hanem a jelenből irányított szemlélet is vezette. Az idő valóban igazolni látszik Szekfű szavait. De ebben a politikai, társadalmi körülmények is élénken közrejátszottak. Rákosi és Dóczi tehetsége jóval többre futotta az ephemer utánzásnál és vértelen másolásnál. Határozott tervszerűség vezette őket irodalmi pályájukon. «Nekem mint drámaírónak becsvágyaim voltak. Én azt gondoltam, én vagyok hivatva arra, hogy Shakespeare reális romantikáját és Racine puritán, pedáns klasszicizmusát összeszövöm egy harmadik fajjá. És azt hittem, a szárnyas poétai formákat, a verset, a lendületet, az általános emberit összebékitem a modern élettel...»² írja Rákosi. Tehát Shakespeare modernizálása lebegett szeme előtt. A szándékot alapos Shakespeare-tanulmányozás, fordítgatás követte, melynek állandó szemlélője a lakótárs, Dux Lajos, E közben alakul ki a híres *Csók*, mely ma is ismertté teszi írója nevét.

A *Csók* «Tévedés az élet, nem élt, ki nem tévedt» jelígyével pályázott az 1872. évi Teleki-jutalomra s megnyerte az Akadémia száz aranyát. E siker jelenti a szerzőnek bevonulását a magyar irodalomba, de forrása is egyben sok harcnak, támadásnak, mely végigkíséri egész életén.

A darab gondolatát, sőt meséjét Rákosin keresztül Shakespeare adja az író tollára. Mikor Rákosi inkább «kísérletképen, semmint komolyabb szándékkal» Shakespeare *Loves labours lost* című vígjátékát fordította, egyszerre eszébe jutott Dóczinak, hogy érdemes volna Shakespeare vígjátékának témáját tovább szőni.³ Ebből a gondolatból sarjadt ki a *Csók*. Shakespeare-nél a navarrai fejedelmi udvar hadat üzen a szerelemnek, s az egész udvar egy csomó házassággal cáfolja meg

¹ V. ö.: Szekfű id. mű, 370.

² *Emlékezések* I. 160.

³ Rákosi mondja: *Emlékezések* II. 22. l.

különböző fogadalmát; a *Csók*ban Navarra fejedelme a csókot tiltja el alattvalóitól, csak azért, hogy már a harmadik felvonásban maga üzzön, kergessen egy parasztleányt a tilos csókért. Shakespeare meséjén ennyit változtat írónk. Mintegy — Rákosi módján — realizálja Shakespeare meséjét s annak absztrakt, ironikus humorát konkrét, cinikus helyzetkomikumra váltja fel. Megtartja a darab keretét, de át- meg átszővi egyéni vonásokkal. A mesejátékba csempészett aktualitások bizarrságot kölcsönöznek a drámának, melyet kissé bizonytalankodva méltat és jutalmaz az Akadémia.

«A *Csók* drámai gyengeségek és költői erények sajátságos vegyülete; régi, csaknem mythosi korban játszik, de egy örök gyengeséget tesz nevetségessé, t. i. azt a feddhetetlenségi szenvelgést, könnyű erkölcsösöködést, mely az alkalomhiányból magának erényt csinál. Szerző teljes tájékozottsággal bír a drámai forma iránt, de nem volt képes elég jó cselekvényt alkotni s szerencsés alapeszméjét nagyon sok önkényeskedéssel, hogy ne mondjuk, erőszakoskodással oldja meg . . . az egész phantastikus mű, de egy tagadhatatlan költői erő nyomtatáival».¹

Kevéssel ezután Gyulai Pál komoly bírálatot közöl az egész újromantikus irányról.² Alapjában megtámadja, mert Shakespeare leggyengébb darabjának leggyengébb tulajdonságait észleli termésein. Lily (Euphuus, 1579) euphuismusát már a XVI. században nyakatekertnek ítéli s ezért mintegy megbélyegzi a *Felsült szerelmeseket* (*Loves labours lost*). Képzeltető, mint itél a *Csók*ról, mely ennek magyar másolata — s hozzá Tóth Kálmán bizonyos méltánylással bírálta az Akadémián. Hibáztatja írónkat, hogy hajhásszák az élcet, szójátékot és mesterkéltséget beszédmódot. A stílus izetlenségét növeli a rosszul és rossz helyen alkalmazott népieskedés, melyet csak a gyenge nyelvérzék magyaráz. Az iránynak — írja Gyulai — legfőbb baja, hogy elhanyagolja, sőt nem is tartja szükségesnek az emberi szív és viszonyok hű rajzát, s a cselekvényt annál költőibbnek hiszi, mennél inkább hiányzik belőle a józan ész. Nem tagadja, tudnak egy-egy sikerültebb jelenetet írni, sőt bájjal adnak vissza egy-egy érzést, de következetes jellemalkotásra még csak nem is törekcsenek. Az írók nagyon sokszor maguk szónokolnak hőseik helyett, s ez nem válik drámájuknak előnyére, mely mindig hajlik a hőbortszerúségekhez.

Gyulait e bírálatában, mint mindig, a teljes tárgyilagosság vezette, de szavai élességével személyes ellenségeket is szerzett magának. Maga ellen haragította Tóth Kálmánt is, mert miközben a Dóczi nagy ünneplését bírálja, nagyot üt rajta: «E vigjátékot az akadémia megjutalmazta, ami mutatja,

¹ Tóth Kálmán bírálat. Akad. Értes. 1872. 102. l.

² Budapesti Szemle IX. k. (1875) 408—427. l.

hogy elég engedékeny, de ha már tette, jobb lesz vala, ha mással irat róla bírálatot, s nem Tóth Kálmánnal, aki népszerű drámaíró lehet, de minden esetre gyöngé kritikus».¹

A *Csók* előadása a két bírálat között, 1874 január 11.-én, történt a Nemzeti Színházban. A közönség hangulata még a bíráló tollát is magával ragadta s a darabhoz méltó, költői stílusban dicséri másnap az író:

«... Álom volt ez az egész est, álom a közönségre nézve, mely egyszerre egy új szellem hajnaluvallatát érezve, elfogulatlanul engedte magát elringattatni... álom a költőre, ki ezt a regét úgy költötte s olyannak, ahogy s amilyenek az igaz tehetség megteremti zsenyéjét...»²

A négyfelvonásos darabot háromra rövidítette a színház, s ez itt-ott az érthetőség rovására esett. A híres Molnár György rendezte s kiváló ügyessége igen erősítette a darab sikerét. Dóczi az előadás közben érkezett meg Bécsből s hétszer egymásután kihívta a lelkesedésében valósággal ujjongó közönség.³ Hevesi Lajos (Reform) szerint a zártszékek ingyencei s a karzat írástudói egyaránt meg lehettek elégedve. A Fővárosi Lapok pedig lelkesedve ujjong fel: «Olyan este volt, midőn a kritikus is eldobja kezéből a bonckést, hogy tapsoljon a tapsolókkal.» Maga Szász Károly is sokra tartja a *Csók* koncepciójában mutatkozó bájt, mely az egész darabon előmlik. Noha valószínűtlenségek és lehetetlenségek összevisszasága e darab s nem az élet valószerű képe.

Talán épen Hevesi szavai indították arra Gyulait, hogy a színpadi sikert is boncolgassa: «Tetszett benne néhány lyrai hely, különösen a csók dicsőítése, amely ily alakban nem illik a parasztleány szájába, ha jól emlékszünk, reminiscencia is, de mindenesetre jól van írva, aztán tetszett az erős csókolózás, amelyet színészeink egész virtuózitással érzékítettek, és végre egész tűzbe hozta a karzatot az a jelenet, hogy a leány a papot felmászhatja a fára, hogy neki almát szakítson, a leány pedig elveszi a lajtorját s a pap a fán akad. Ez volt még a legérthetőbb a darabban, mert a kúszált és zavaros mesét alig értette mivel, nem mivel egyaránt.»⁴

A közönség és sajtó nagy elismerése joggal biztatta Berczik Árpádot, hogy válaszoljon Gyulainak. Kissé gúnyosan jegyzi meg, hogy Bécsben kitörülték a papot — nem pap mászik a fára, mégis tetszik a *Csók*.⁵ Egész csatározás kezdődik ezzel. Gyulai cáfolja Bercziket,⁶ ennek segítségére siet a Petőfi

¹ U. o. 421. l.

² Pesti Napló 1874. 11. sz.

³ Szász Károly írja. Budapesti Hírlap. 1919. 106. sz.

⁴ U. o. 422. l.

⁵ Ellenőr 1877. 62. sz. Argus = B. Á.

⁶ Ellenőr 1877. 63. sz.

Társaság Lapja¹ s szenvedélyesen megtámadja Gyulait, hogy restelt a *Csók*ról nagyobb tanulmányt írni s helyette az egész ifányt bírálva csak bizonyítéknak használja Dóczit. Majd meg a Hon és a Magyarország csap össze. Dóczit, esküvőjéről írva, Reviczky a *Csók* halhatatlan költőjének nyilvánítja — talán hálaképen verseinek német nyelvre fordításáért. E halhatatlan jelzőért Ábrányi Kornél egész csokrot nyujt át gúnyvirágaiból Dóczinak s *Csók*jának akadémiai sikerét a bírálók gyarlóságából magyarázza inkább, mintsem annak költői szépségéből.²

A «drámai gyengeségek» és «költői erények» e sajátságos vegyülékét a tudományos bírálat lesujtja, a közönség tetszésorkánja éig magasztalja. Hol keressük hát az igazságot? Vegyük fel magunk a Fővárosi Lapok kritikusanak eldobott bonckését, mi már menten a mellékes ráhatásoktól tárgyilagossabban láthatjuk a *Csók*ot.

Az ifjú Dóczy mintájául egy Shakespeare-vígjátékot választ, melyben hóbort a küzdelem magja, tehát a küzdők csak bukásukkal adhatnak kielégítő megoldást a bonyodalomnak. A felsült szerelmesek megérdemelten buknak el: akaratuknál erősebb érzelmet, a szerelmet akarják legyűrni egy gyöngé akaratú tevékenységgel: az önműveléssel. Komikus és megnyugtató a vég: a szerelem előtt meghódol a tudomány. Dóczy a közös alapra önállóan épít. Elhagyja mintáját és az erkölcsi világ területére vezet át bennünket. Az ifjú, nagyot akaró lélek erkölcsi elméletéről mutatja ki, hogy mennyire másképen teljesül az ki a gyakorlatban. Az Alkalmos és a Kényszerűség elbuktatják az erényhőst — vagy megfordítva: mily könnyen mond ki az ifjú lélek erkölcsi imperativusokat, midőn a gyakorlati élettől távol csak az ábrándvilágban mozog. E célkitűzés kétségtelenül cinizmust kíván az írótól, mégpedig úgy, hogy bizonyos irónikus fölényvel bírálja az általános emberi gyarlóságot. Erre Dóczy alkalmatlan. Az ifjúban nyoma sincs az érett cinizmusnak, csupán a korában divatos életfelfogásnak áldoz: hajlik a dekadencia felé s szívének tiszta vágyakozását mintegy lealacsonyítja szabadkőműves otrombasággal. Mert csak ennek nevezhető Sobrinus atya alakja, vagy még helyesebben groteszk figurája. Bécs jobb ízlése, lám, már nem fogadta el ezt az izléstelenséget. Épen ezzel a karzatnak való kelvességel válik alsóbbrendűvé nagy magyar elődjéhez, Vörösmartyhoz képest. Hiszen másban mindenképpen Csongort éli át. Megtartja a shakespearei keretet, de a belső tartalmat magából meríti. A lobbanékony ifjú szerelmi sóvárgása e darab. A csalódott szerelmes légi ideálkeresése a cél, mely gyámoltalankodó érzékenységgel búvik el a sorok között.

¹ 1877. 11. sz.

² Magyarország 1879. 292. sz.

A lírai fellobbanások nem annyira a bú melancholiáját, mint inkább a szenvedély fokozódó lángját hordozzák — külső formájukban. Lényegükben a csalódás fájó melódiája bong:

Király: Óh ne vedd vissza kimondott szavad
 Az kell nekem, ép az, mi nem szabad,
 Mit minden tilt s mit minden megkíván,
 Szilaj győzés szilaj küzdés után;
 Oltárról rablott véres áldozat,
 Perc édenért egy létnyi kárhozat;
 Órult szabadság, szétűzött bilincs —
 Nem csók, nem édes, hogyha tiltva nincs. (IV. fv.)

A szív vágya szól a tiszta szerelem után, menten minden földi megzavartatástól. Épen ezért nem is kell ide logikailag kifogástalan cselekvény, sem tragédiákhoz kiképzett jellem. Mesedráma a *Csók*, mely egy lángoló szívű ifjú szerelmi sóvárgását, vergődését zengi szép költői nyelven. De kár, hogy az érzelem szertelenségének másolata a szerkezet is. Bizonyára az író előtt lebegett a *Szentivánéji álom* is, melynek lázas összevisszasága rányomja jegyét a *Csókra*. Itt hát a magyarázata az ítéletek ellentétességének. A tudományos bírálat a felépítést kárhoztatta, a jellemzés és cselekvényfejlesztés tökéletlenségét kifogásolta. A Kávéforrás, meg a nagy közönség pedig a fiatal, érzékenylelkű, modern szerelmes vívódását érezte meg a színpadon s örömmel ünnepelte költőjét.

A sok pártoskodást már nem nézte végig az író. Bécsbe ment Andrássyval, 1872-ben. Magával vitte a színházlátogatók sok tapsát, a sajtó ünneplését s egy szép magyar nevet, melyet épen e darabjával szerzett. Az akadémiai pályázaton ugyanis Dóczi Lajost írt a jeligés levélbe. Igen ám, de álnévvel nem kaphatta volna meg a pályadíjat. Ezért hirtelen megmagyarisította nevét Duxról Dóczira.

A *Csók* ma már hatvan esztendő, de ma is üdit és felvillanyoz. Csengő-bongó zenéjükkel, ábrándos hangulatukkal elbájolnak a lírai betétek. Ki ne ismerné el szépségét Carlo tanításának: a Szükség és az Alkalom képes meghatározásának. Vagy ki ne élvezné a tiltott csók édességét hirdető, szédítő szenvedélyességet!

A sok támadást enyhítette a *Csók* nagy kedveltsége; a Nemzeti Színházban 1874-ben a legnagyobb sikert aratott dráma: harmincszor adták¹ — 1911-ig hetvenkétszer. Még szerb nyelvre is lefordították.² Épen ezért joggal emelhetjük megbecsülendő darabjaink közé e költőien dramatisztált álmoképet.

ROMHÁNYI GYULA.

¹ Paulay Ede *székfoglalója*. Kisf.-Társ. Évl. XIX. 344.

² Hadzsics Antal: *A szerb sztnészet Magyarországon*. Kisf.-Társ. Évl. XXVI. 111.